

Непша О.В.
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ЛАНДШАФТНІ КОМПЛЕКСИ БІЛОСАРАЙСЬКОЇ КОСИ АЗОВСЬКОГО МОРЯ

Білосарайська коса – намивна коса в українській частині північного берегу Азовського моря, в 20 км від м. Маріуполь, обмежує Таганрозьку затоку з півночі та Білосарайську затоку з південного сходу. Біля коси знаходиться вершина Білосарайської затоки – бухта Таранья. Довжина коси близько 14 км, ширина в основі, приблизно, 10 км. Загальна площа Білосарайської коси становить близько 3750 га. Піострівний дзездзик, а також невеликий острівець, які прилягли близько до південно-західного узбережжя Білосарайської коси, нині штучно приєднані декількома насипами до коси з таким розрахунком, щоб розчленована затока могла слугувати потужним риборозплідником.

В центральній частині коси значно змінились обриси закритих лиманів-озер. Окрім загального збільшення їх площі більше, ніж в 4 рази (з 3% від загальної площі коси в 1927-29 рр. до майже 14% в 1998 р.), відбулась зміна форми зазначених акваторій: вони майже всі витягнуті в напрямку паралельному до берегової смуги західного узбережжя коси.

В північній приматериковій частині коси в минулому був великий лиман (подібний до сучасного Кривокіського лиману на Кривій косі).

На території коси розміщується ландшафтний заказник площею 616 га. Постановою Ради Міністрів УРСР №132 від 25 лютого 1980 року коса отримала статус «Заказника загальнодержавного значення». Зараз заказник входить до регіонального ландшафтного парку «Меотида» [1].

Ландшафт Білосарайської коси в загальних рисах являє собою плоску злегка хвилясту рівнину, вкриту солончаковою рослинністю. Формування паралельних вузьких піщаних гряд з мулистими міжгрядовими пониженнями на західному узбережжі коси і прибережних бугристих пісків вздовж всього

узбережжя обумовлено геолого-геоморфологічними умовами утворення коси.

Поширення солончаків та солончакових лук є специфічною рисою сучасного ландшафту Білосарайської коси. Формування солончаків є результатом цілої низки взаємодії морських вод із повторно утвореними ґрунтовими водами та з підземними водами прилеглої суші.

Ґрунтовий покрив Білосарайської коси представлений складним комплексом дернових і дерново-глейових незасолених та слабкозасолених ґрунтів різної потужності і розвинутості – на підвищених елементах рельєфу та лучно-болотних, солончакових, мулувато-піщаних і мулувато-черепашкових – у пониженнях. В північній і центральній частинах коси ґрунти середньо потужні і потужні, незасолені і слабо засолені глеєві, піщані і дернові, із потужністю гумусового горизонту 25-35 см (іноді 70 см) і низьким вмістом гумусу (не більше 0,5%). Вздовж східного узбережжя коси піщано-черепашкові відклади утворюють прибийний вал – гриву, де піщана поверхня в природному стані була дуже слабо закріплена рослинністю [2].

Виділяються наступні структурні елементи ландшафту Білосарайської коси: фації вторинних лагун; фації прибережного валу; комплекс фацій давніх берегових валів низького рівня; комплекс фацій давніх берегових валів високого рівня; комплекс фацій плямистих солонцюватих лук прикореневої частини коси.

Фації вторинних лагун. Вторинні лагуни за своїм генезисом являють собою морські затоки майже повністю відокремлені від основної акваторії ланкою піщаних островів, пересипами. Для вторинних лагун Білосарайської коси характерний зв'язок з морем через систему вузьких проток. Рівень води в лагунах нижче рівня моря, що сильно активізує доступ морських вод до них. Недостатній водообмін та надлишкове випаровування лагунних вод призводить до накопичення в них солей. Солоність лагун непостійна. Максимальна солоність вод сягає 30‰.

Окраїни сучасних лагун являють собою території, що тимчасово затоплюються водою. Близьке залягання ґрунтових вод досить значної мінералізації (10-12 гр/л) сприяє формуванню тут мокрих солончаків. Для солончаків з високою засоленістю верхніх горизонтів ґрунтів характерна наявність ценозів солонцю простертого. Для солончаків з дещо меншою засоленістю тих же горизонтів ґрунтів характерне поширення ценозів солончакового злаку – покісниці розставленої, а також кермеку Мейєра, подорожника солончакового та солончакового різнотрав'я.

Фації молодого прибережного валу. Піщаний береговий вал має типовий еоловий рельєф. Великим поширенням тут відмічаються западини – «улоговини – видування», а також дрібно-бугристі перевіяні піски. Значний ступінь рухомості пісків обумовив поселення певних видів рослинності. Цими видами являються колосняк чорноморський, миколайчики приморські, буркун білий. Зазначені рослини мають міцну кореневу систему і являються індикаторами слабкозакріплених пісків. Одночасно ці види являються побічними індикаторами наявності підпіщаних лінз прісної та солонцюватих вод. Глибина залягання таких лінз не перевищує 1,5 м, а мінералізація вод від прісних до 5 гр/л.

Згадані вище улоговини видування є зонами розвантаження підпіщаних лінз. Індикаторами такого явища виявились фрагменти солодки голої в угрупованні куничника наземного, буркуну білого, які поширені суцільним кільцем навколо улоговин. Солодка гола являється відомим фреатофітом, що поглинає воду на глибині 2-5 м і переважно слабко мінералізовану. Про існування постійних ґрунтових вод підтверджують також угруповання комишу морського, комишу озерного в центрі улоговини. Ці болотні види можуть існувати тільки у умовах постійного зволоження. Причому нормальний низовинний стан цих видів можливий лише при порівняно слабкій мінералізації вод. Мінералізація вод в улоговинах досягає лише 2-6 гр/л.

Комплекс фацій давніх берегових валів низького рівня. Для цього комплексу фацій характерний епізодичний зв'язок з морськими водами. Зазвичай цей зв'язок проявляється під час нагонів.

Даний комплекс піщаних гряд і міжгрядових понижень між ними розміщується на західному узбережжі коси, безпосередньо стикається з прибережним валом.

В загальних рисах ландшафт давніх берегових валів являє собою чергування мокрих та сухих солончаків. Сухі солончаки поширені по піщаним грядам. Рослинний покрив складається із типових галофітів і являє собою полиново-кермекову асоціацію. В значній кількості відмічаються також наступні види: галініона ніжкова, солонець простертий, франкенія шорстка, ситник Жерарда, содник солончаковий, покісниця розставлена. Всі перераховані види є яскравими представниками сухих солончаків із заляганням ґрунтових вод 60-90 см. Необхідно відзначити, що рослинний покрив має яскраву підземну ярусність кореневої системи. Деякі види галофітів мають достатньо глибоке проникнення кореневої системи і являються індикаторами мінералізації ґрунтових вод. Таким, наприклад, є кермек Мейера. Присутність цього виду вказує на присутність вод мінералізації від 5 гр/л до 15 гр/л. Галофіти, корні яких проникають на глибину верхнього горизонту ґрунту, зазвичай являються індикаторами ступеню засоленості ґрунтів. Тому велика кількість тут солонцю простертого і галініони характеризує значне засолення верхніх горизонтів ґрунтів.

Зовсім іншими умовами характеризуються міжвалові пониження. Рослинний покрив понижень одноманітний, представлений в основному солонцем простертим і іншими однорічними солянками.

Комплекс фацій давніх берегових валів високого рівня. Відмінність цього комплексу від попереднього зовні в різниці відміток відносного перевищення висот над рівнем моря. Вали цього комплексу знаходяться на більш високих гіпсометричних рівнях. На зовнішньому вигляді рельєфу

безперечно відбиваються результати переробки його сучасними процесами. У водному режимі відмінності досить суттєві. Зв'язок з морем проходить вкрай рідко під час високого стояння вод на вторинних лагунах. Тому помітну роль у формуванні ландшафту відіграють атмосферні опади. Заглиблення ґрунтових вод, пониження кайми капілярного підняття, розсолення верхніх горизонтів ґрунтів викликає деяку зміну рослинного покриву. Зміна рослинного покриву перш за все фіксується в проникненні сюди представників солонцюватих лук. Це є осока розставлена, молочай Сегієра, полин австрійський та ін.

З поступовим віддаленням від моря рівень ґрунтових вод підпіщаними гривами даного комплексу поступово знижується. Максимальна відмітка рівня ґрунтових вод – 1 м. Горизонт засолення розміщується не у поверхні, як це спостерігається в попередньому комплексі, а опускається на 15-20 см нижче.

Міжвалові пониження цього комплексу характеризуються сильним хлоридним засоленням. Місцями на поверхні з полігональною тріщинуватістю спостерігаються нашарування солі. Зазвичай ці місця не мають рослинного покриву і являють собою сухі солончаки з ґрунтовими водами на глибині 1-2 м і з мінералізацією 60 гр/л. Відмічається мінералізація вод і верхніх горизонтів ґрунтів, що являється вторинним явищем геологічних особливостей будови цих понижень. Міжвалові пониження складені комплексом крупнозернистих пісків та черепашників, перекритих з поверхні товщею мулів. Саме поверхневі мули являються, мабуть, своєрідним акумулятором солей. Умови повільного водообміну сприяють наступній метаморфізації ґрунтових вод до часткового їх випаровування.

Комплекс фацій плямистих солонцюватих лук прикореневої частини коси. Прикоренева частина коси є найбільш давньою із всіх вище охарактеризованих. Рельєф цього комплексу ландшафтів являє собою вирівняну грядову поверхню. Деколи існуючі гряди вирівняні і ледь

виділяються. Міжрядові пониження являють зараз ледве помітні мікропониження.

Рослинний покрив представлений полиново-кермековою асоціацією, серед якої широкого поширення мають представники степового різнотрав'я. Окремими округлими плямами виділяються угруповання галофітів – солонець простертий, петросімонія тритичинкова, содник солончаковий, однолітні солянки.

Широке поширення степових видів вказує на активне вилуження верхнього горизонту ґрунтів і на заглиблення ґрунтових вод. Переважання представників рослинності солонцюватих лук свідчить про розсолення ґрунтових вод. Мінералізація ґрунтових вод варіює в межах 3-5 гр/л. Слід також відмітити, що горизонт накопичення солей значно опущений, зазвичай спостерігається на глибині 30-40 см. Процес вилуження, що проходить від верхнього горизонту ґрунту, сприяє вирощуванню деяких городніх культур (помідори, огірки, кабачки); посіви технічних культур (кукурудза) зазнають сильного пригнічення у рості, в пониженнях з близьким заляганням мінералізованих ґрунтових вод сходів не дають [2].

Таким чином, при ландшафтній характеристиці Білосарайської коси необхідно відмітити наступну закономірність: по мірі просування від моря до корінного берегу спостерігається зміна сумарної мінералізації ґрунтових вод. Мінімумом засолення є солонцюваті луки в прикореневій частині коси. Максимальне засолення спостерігається в міжвалових пониженнях комплексу піщаних валів високого рівня. Максимальна засоленість цього району пояснюється, ймовірно, відносною віддаленістю від опріснених ґрунтових вод корінного берегу і неучастю в водообміні з морськими водами.

Формування прісних і слабкосолоних вод приурочені до прибережних слабкозакріплених бугристих пісків узбережжя. Своїм формуванням ці лінзи слабкозасолених вод зобов'язані активній конденсації атмосферної вологи та інфільтрації атмосферних опадів.

Найпомітніших змін в рослинності Білосарайської коси за минулі майже 70 років зазнали в плані скорочення площ – угруповання солончаків (майже у 30 разів – з 30% від загальної площі коси в 1927-29 рр. до менше, ніж 1% в 1998 р.), забудованого тепер піщано-черепашкового степу (в 5 разів – з 15% до 3%) і літоральної смуги (в 5 разів – з 10% до 2%); в плані зростання площ – угруповання галофітних луків (в 6 разів – від 7% до майже 45%) і водно-болотної рослинності (майже в 2 рази – з 5% до 9%) [2].

Література

1. Заказники загальнодержавного значення: Бакаї Кривої коси; Бердянський; Білосарайська коса; Великоанадольський; Єланчанські бакаї; Приазовський чапельник; Роздольненський // Донбасс заповідний: Наук.-інформац. довідник-атлас, 2003. – 55 с.
2. Тищенко О.В. Рослинність приморських кіс північного узбережжя Азовського моря. – Київ: Фітосоціоцентр, 2006. – 156 с.